

ТРАДИЦИОННИТЕ РИМСКИ ДОБРОДЕТЕЛИ, ОТРАЗЕНИ В ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ ОТ ДОЛНА МИЗИЯ

Иглика Милушева

Целта на настоящата работа е да представи епиграфските паметници от провинция Долна Мизия в контекста на римската история и култура. Изложението поставя акцент върху проблема за отразяването в надписите от този географски ареал на традиционните римски добродетели, които постепенно се превръщат в мощен инструмент за разпространяването и утвърждаването на римското по нашите земи.

Ще бъде направен опит от една страна понятията *fides*, *pietas* и *virtus* да се представят в контекста на римската култура, а от друга – да се отбележат и някои особености в тяхната употреба в Долна Мизия.

Причините за избора на така формулираната тема могат да бъдат обобщени по следния начин: 1. Изложението поставя акцент именно върху добродетелите, като проблем, поради ключовото им значение в живота на римляните¹ *ab Urbe condita* чак до падането на Западната римска империя през 476 г. Това е период на повече от едно хилядолетие, в което *древните представи* за „вярност“, „благочестие“ и „мъжество“ са основополагащи в римския начин на мислене. 2. Втората причина за избора на темата и по-конкретната ѝ формулировка във втората част на заглавието е продиктувана от факта на римско културно наследство по нашите земи, което сякаш в последно време остава пренебрегнато на фона на „големите“ археологически открития, свързани с траките, които се представят като нещо изключително, без да се отчита фактът на безспорен гъчки и римски елемент в древната история на българските земи, който несъмнено е оставил отпечатък върху живота на местното население. В този смисъл, един поглед към *действителното* антично наследство по българските земи би бил част от все по-малкото в последно време опити то да се представи в контекста на античната гръко-римска култура.

Римско икономическо присъствие в земите между Дунав и Стара планина е засвидетелствано още през I в. пр. Хр. Доказателство за това

са множеството открити републикански монети. Римското военно и по-късно културно проникване в очертания район е следствие от търговските отношения с местните племена². Превръщането на областта в римска провинция е част от амбициозната Августова политика за превръщането на Рим в господар на света.

Епиграфски паметници дават сведения за римско намесничество в Мизия още в 12 г. А 15 г. се смята за начало на вече *провинция* Мизия³. Поради стратегическото си разположение, провинцията получава значителна военна сила и подуправител⁴.

По време на Веспасиановото управление (69–79 г.) започва реалният процес на романизация на провинцията. В рамките на около петнадесет мирни години (между 70 и 85 г.) настанените в областта римски военни части се превръщат в основен носител и разпространител на римската култура и нрави. Тези години са особено важни с оглед конкретния проблем, който разработва настоящото изложение.

Във всички отношения, в които е свързан римлянинът, през целия си живот, той се стреми към *fides*, *pietas* и *virtus*, които да му спечелят *gloria*, която да го обезсмърти. Този стремеж към слава, която остава след човека, е особено характерен за римския войник, който, воювайки за благото на Рим, проявява своята *fides* към държавата, *pietas* към родните богове и родители и *virtus* – храброст като върховна проява на *fides* и *pietas* в устрема срещу враговете, които застрашават благополучието на родината. В този смисъл, именно римските войници, които са част от легионите, разквартирувани в провинция *Moesia inferior*⁵, са носители на традиционните римски добродетели, които те проявяват от една страна във военната си служба, а от друга – във всекидневните си отношения с местното население.

След дълъг период на мащабни военни действия от 29–28 г. пр.Хр. до 70 г. римската власт постепенно се налага в земите между Дунав и Стара планина и ако през 15 г. официално е създадена провинция Мизия, то през следващите няколко десетилетия докъм 100 г. тя приема облика на пълнокръвна римска провинция. Постепенно местното население получава достъп до римската култура, която с течение на времето преставя да се възприема като враждебна, а напротив – превръща се в обединяваща ценност пред заплахата от външни нападения.

Времето на мирно съвместно съжителство на римските войници с местното население се оказва ключов момент за проникването и утвърждаването на римския начин на мислене и римската ценностна система,

която се превръща, разбира се поради мащабите на империята със свои специфики по места, в общоримска представа за света, мястото на човека в него и отношенията между хората в многоликия и разнообразен свят на империята. Поддържането на огромната политическа система, която създава император Август, и налагането на Рим като господар на света е тежка задача, постижима благодарение и на добродетелите и ценностите, в които римляните винаги са били възпитавани⁶. Именно *обичите* за цялата империя добродетели, които първоначално биват пропагандирани, а по-късно и „възпитани“ у подвластните племена, правят възможно нейното просъществуване в продължение на няколко века.

Начинът, по който добродетелите се възприемат, мислят и чувстват от римляните може да бъде определен като **уникално римски**. Специфичното място, което добродетелите и древните нрави заемат в живота на римското общество, е осъзнавано и от самите римляни. Още Ений отбелязва с нескрита доза възхищение и респект: *Moribus antiquis res stat Romana virisque* (Enn. Ann., fr. 156). Древните нрави и мъжете, които ги възплащават, са гарант за благото на държавата. В цитирания Ениев хекзаметър може да бъде видяна в обобщен вид идеята за добродетелите, които са предпоставка за просъществуването на *Urbs aeterna*.

В основата на римската ценностна система стои понятието **fides** – *верността, доверието между хората, лоялността*. Важността, която римляните отдават на верността, се доказва от факта на персонификацията на *fides* в богинята на верността *Fides*⁷.

Говорейки за Август като възстановител на древните нрави и добродетели, Вергилий, чрез думите на Юпитер, отбелязва, че е предопределено в Рим да властва сапа *Fides* (Verg., *Aen.*, I, 292) наред с най-древните божества Веста и Квирин.

Другата основна добродетел, която всеки *vir bonus* трябва да притежава като своя основна характеристика, е **pietas** – *благоговение пред боговете, справедливост към хората, преданост към държавата*. Подобно на *Fides*, моралното понятие *pietas* също има своята персонификация в богинята *Pietas*⁸. Въплъщение на *pietas* в споменатите ѝ три проявления е Еней. Основен епитет на троянския герой в цялата Вергилиева *Енеида* е *pīus* – **pīus Aeneas** – той благоговее пред боговете въпреки трудностите, пред които е изправен по време на плаването, от друга страна неговата *pietas* се проявява и по отношение на родните пенати, които той пренася в Лаций, той е предан и към немощния си баща и малкия си син.

В по-късната епоха много често Pius се прибавя като прозвище към имената на заслужили пред държавата и народа мъже. Pius става и постоянно име на римските императори.

Следва да се спомене и **virtus** – *храброто, мъжествено поведение*, което трябва да има всеки достоен гражданин. В пряка връзка с virtus в римската ценностна система е **honor** – *почитта* и по-конкретно *почетната длъжност*, която може да бъде заета единствено от човек, който притежава в голяма степен virtus. В едно семантично ядро с virtus и honor е и **gloria** – *славата*, на която римлянинът посвещава целия си живот. Славата от своя страна се свързва с **fama** – *доброто име* и **dignitas** – *достойнството, високото положение*, както в системата на властта, така и в морално отношение – резултат от проявата на fides, pietas и virtus.

Именно тези понятия, свързани с добродетелите в контекста на римската култура, ще се опитаме да проследим и в контекста на надписите от провинция Долна Мизия, в които е засвидетелствана употребата им.

След трайното установяване на римската власт в района между река Дунав и Стара планина, с присъствието на римски legionи, римският елемент започва да доминира първоначално в бита, а по-късно и в културния и политически живот на провинцията. Изворите не дават сведения за мащабни военни действия на местното население срещу римската управа след официалното превръщане на областта в провинция. От една страна, това може да се смята за следствие от римската военна политика по отношение на околните племена, които се опълчват срещу римската власт, а от друга – може би се дължи на специфичната римска политика по отношение на покорените народи – проявата на clementia и постепенното асимилиране на местното население, което никога не се обезличава напълно.

Най-ярко свидетелство за римското културно влияние в провинция Долна Мизия представляват два надписа, които имат за образци литературни текстове – надгробният надпис на Елия от Никопол, в който се открива перифраза на Салустий, и надгробният надпис на Валерия от Transmarisca (Тутракан), в който е намерил своето място непряк цитат от епитафията на Овидий:

et vellet quod vellem, nollet quoque ac si ego nollem (ILBulg 145)
nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma amicitia est (Sall.,

Cat., 20)

Hic (e)go qui (!) iacior (!) Val[eria] dicta fuisse (!) (Conrad 2004, 209, № 308)

hic ego qui iaceo tenerorum lusor amorum (Ovid., *Tristia*, III, 3, 73)

В посочения надпис на Елия става въпрос за проява на *fides* във *vita privata*. Съпругът, посветил надписа на починалата си съпруга, проявява своята преданост и лоялност като *pater familias*.

Освен за влияние вследствие на непосредствен контакт между римската власт и войници с местното население, литературният текст също се оказва средство, макар не така активно, за разпространение на римските културни идеи и ценности в новозавладените земи.

Повечето от използваните в изложението надписи са от областта на частния живот и предимно надгробни. Елинската традиция от най-древни времена представя местните племена като особено добродетелни, справедливи и благочестиви, което може да се разглежда като благоприятна основа за разпространението на римските ценности.

Следвайки структурата на уводната част, най-напред трябва да бъде разгледано понятието *fides*. Самото съществително име *fides* не се среща, но в много от надписите се среща прилагателното, производно от *fides* – *fidelis*. То винаги е съчетано с прилагателното *pius* като част от имената на легионите, разквартирувани в земите на провинцията.

Като част от официалните имена на легионите, двете прилагателни по правило се срещат в официалните надписи, поставени от името на легионите, както и в печатите върху строителната керамика (обикновено съкратени, напр. *Leg(io) XI C(laudia) p(ia) f(idelis)*, *AE* 1985, 736f).

Когато надписът е на ветеран или войник от съответния легион, прозвищата на легионите *pia* и *fidelis* обикновено се изпускат, вероятно поради неофициалния характер на паметниците, напр. *ILBulg* 307: *C(aio) Bruttio C(ai) f(ilio) | Cl(audia) Gouto Vir(un)o | vet(erano) leg(ionis) I Ital(icae), vix(it) | ann(os) LXXX. H(ic) s(itus) e(st). | C(aius) Vibius Therapo | amico bene merenti | secundum formulam | testamenti | f(aciendum) c(uravit)*.

Няколко надписа, посветени на ветерани, посочват и постоянните епитети на легиона. Това би могло да се обясни както със стремеж за по-тържествено и официално звучене, така и с желанието да се представи покойният като носител на добродетелите, отразявани от тези епитети. Такъв е например надписът *AE* 1983, 880, където като евентуална причина за споменаването на пълното име на легиона трябва да отчетем и високата длъжност на примипил, достигната от покойника: *D(is)*

[M(anibus)] | C(aio) Val(erio) C(ai) Val(eri) filio colonia Ulp(ia) | Zermizegetusa (!) Iuliano p(rimo) p(ilo) | *leg(ionis) XI Cl(audiae) III P(iae) F(idelis)*, qui vixit ann(os) | LXXXVIII. Pompeia Aquilina coniux | et Val(erius) Aquilinus et Pomp(eia) | Iuliane (!) et Valerii Iulianus et | Vibianus et Pomp(eius) Iulianus | fili(i) et heredes patri | *pietissimo et merentissimo* | faciendum curaverunt.

Надписите не дават сведения за друга употреба на понятието *fides*. По-скоро от тези, в които е засвидетелствана употребата на *pietas*, отново като прилагателно име, този път в суперлатив – *pietissimus* (*piissimus*) – става ясно, че, за да бъде човек *pius*, е необходимо непременно той да притежава и *fides*. От тези надписи проличава връзката между *pietas* и *fides*, която за древните явно е била така очевидна, че спомнаването на едното понятие е знак за наличието в характера на човека и на другото. Всички надписи, в които е употребено прилагателното *pius*, са надгробни, посветени са от член на семейството на друг член на семейството, като прилагателното има съчетано с думата, обозначаваща роднинската връзка, напр.:

patri pietissim(o) (AE 1938, 95);

matri p(ietissimae) (ILBulg 96);

p(ietissimis) pare(n)tibu(s) (Conrad 2004, 210, № 312);

filio pietissimo (CIL III, 756);

filis piissimis (ILBulg 313);

[f]ratri pientis(simo) (AE 1935, 70);

pietissim(a)e sorori (CIL III, 12416);

[co]niugi piissimo (ILBulg 405);

uxori piissim(a)e (CIL III, 12452).

Като *pius* в тези надписи се определя покойникът, комуто е поставен надписът. Само в един надпис (CIL III, 14435) би могло да се приеме, че като *pietissimi* са определени *poscumentelime* – *pien[ss(imi) filii] f(aciendum) [c]uraverunt*). Но доколкото паметникът е фрагментарно запазен и формата *filii* е възстановена, подобно твърдение не може да се приеме като напълно достоверно, тъй като може да се предложи и възстановка *pien[ss(imis) par(entibus)]*, която би се вписала в наблюдаваното във всички останали надписи правило, че *pius* се използва само за починал човек.

Тук възниква въпросът дали не става дума за някаква местна специфика в идеята за *pietas*, т.е., че човек не би могъл да се смята за истин-

ски благочестив, преди да е завършил живота си. В този смисъл може да бъде тълкуван и епитетът *pius*, прибавян към имената на легионите, т.е. легионът е благочестив, защото се е доказал като такъв чрез проявеното мъжество и храбростта на загиналите войници по време на сражение. По този начин, заслужавайки за своя легион „титлата” *pius*, войниците остават като част от легиона, служейки му като подкрепа в бой. Може би именно войниците, загинали в битка и превърнали се в *pientissimi*, са истинско доказателство за проявата на *fides* към римската държава и *pietas* към боговете. Това предположение звучи правдоподобно, но на този етап е само една доста смела идея, която изисква допълнителни проучвания преди да бъде потвърдена или отхвърлена.

Що се отнася до понятието *virtus*, то се среща само във военен контекст в два надписа в чест на Тит Аврелий Флавин от Ескус.

В първия надпис се изтъква, че Т. Аврелий Флавин е бил почетен от император Каракала, поради проявената храброст срещу враговете: ... *honorato a Divo Magno Antonino ... [ob] alacritatem virtu[tis] adversus hostes C[arpos?] et res prospere Ty[rae] gestas ... (ILBulg 18).*

Вторият надпис, макар и частично запазен, несъмнено повтаря същата формула, което дава основание да бъде свързан отново с Тит Аврелий Флавин:

[—] o[b] alacritat]em virtu[tis] in host]es et res [felicit]e]r Tyrae ge[stas] ... (ILBulg 19).

И в двата надписа наред с *virtus*, проявена спрямо враговете, се споменават и *res gestae* като израз и проявление на тази храброст. В първия надпис, издигнат от булевта Клавдий Никомед от Тира (града, в който Флавин се е проявил достойно), почетеният е наречен и *amicus dignissimus*. По този начин се подчертава, че добродетелта *virtus* е довела и до спечелването на *dignitas* – слава, като едновременно се изтъква и свързващата Флавин и Никомед *amicitia*.

Съществителното име *amicus*, което по особен начин се свързва с *fides* и *pietas*, е употребено в още два надписа⁹. И двата са надгробни и са посветени от приятел на приятел, наречен в първия *amicus bene merens*, а във втория *amicus meritis*. Първият паметник (ILBulg 307) е издигнат според завещанието на починалия (*secundum formulam testamenti*) и употребата на *amicus* може би има за цел да изтъкне, че издигналият паметника не просто е изпълнил наложеното от завещанието задължение, но е действал и в съответствие със съществувалата между двамата

amicitia. Във втория надпис липсват подробности, но и тук трябва да видим свидетелство за проява на fides между amici. Дори може да се говори за проява на свръхвярност, въпреки че в надписите верността въобще не е назована, имайки предвид страха на древните пред заплахата тялото на мъртвеца да остане непогребано, а той самият непочетен според обичая.

Пример за проява на fides между patronus и libertus би могъл да бъде надгробният надпис на Гай Юлий Лонгин, дело на неговия освободен роб и наследник Гай Юлий Хермес (*ILBulg 55*). Освободеният роб е определил своя патрон като *optimus patronus*. Вероятно това е така, поради проявената fides към либертина. От друга страна, няма засвидетелствана употреба на положителната степен bonus, което може да се приеме като знак, че в разглеждания надпис не става въпрос за някаква изключителност на качествата, а по-скоро за традиция в обръщението към патрона, може би паралел на *optimus princeps*.

В един надпис (*ILBulg 119*) се среща изразът *antiqua dignitas*. Тъй като надписът е фрагментарен, не става ясен контекстът, в който се мисли за “древното достойнство”. Факт е обаче, че съществува идея за *mores antiqui*, които, като доказали своята стойност, трябва да се спазват в името на добрите отношения между хората и благото на държавата.

Може да бъде обобщено, че използваните в настоящата работа текстове на епиграфски паметници представят идеята за добродетелите в провинция *Moesia inferior* като припокриваща се в голяма степен с древните римски представи за *fides*, *pietas* и *virtus*. Може би поради факта, че става въпрос за епиграфски материал, а не за литературен текст, понятията не присъстват в чистия си и пълен вид. Почти липсва пряко назоваване на конкретна добродетел със съществително име, предпочита се употребата на прилагателно име, производно от съответното съществително. Доста нетрадиционна, както беше отбелязано по-горе, е употребата на прилагателното *pius* – във всички цитирани надписи, с изключение на един, чиято възстановка е несигурна, за починали. В общи линии това са спецификите, които се откриват в надписите, свидетелстващи за начина, по който се възприемат изконните римски добродетели в Долна Мизия.

В заключение може да се каже, че традиционните римски добродетели, отразени в епиграфски паметници от провинцията, са белег за романизирането на областта. Наличието на надписи, които имат за образец литературни текстове, е доказателство за мощното културно влияние

на Рим в провинцията. Представена така, настоящата работа по никакъв начин не претендира за изчерпателност, а е само един първи опит на автора за разглеждането на проблем на класическата римска култура извън пределите на Рим. Някои от направените изводи биха могли да послужат като основа за едно по-задълбочено и детайлно проучване на въпроса с изследването на по-голямо количество епиграфски материал от други провинции в съпоставка с литературни текстове. Друга посока, в която би трябвало да продължи проучването, е проследяването до каква степен употребата на понятия, свързани с добродетелите, зависи от произхода, кариерата и социалния статус на хората, поставили надписите. Едва тогава ще могат да бъдат категорично потвърдени или отхвърлени някои от изводите, до които се стигна в настоящето изложение.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА И СЪКРАЩЕНИЯ

Геров, 1949: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. Част I: От Август до Хадриан. – В: Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, XLV, 1948/1949, 1–92.

Геров, 1952–1953: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. Част II: От Хадриан до Константин Велики. – В: Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, XLVII, 1951/1952, 17–121; XLVIII, 1952/1953, 307–414.

AE = L'Année épigraphique. Paris.

CIL = Corpus inscriptionum Latinarum. Berolini.

Conrad, 2004: S. Conrad. Die Grabenstelen aus Moesia inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie. Leipzig.

Fluss, 1932: M. Fluss. Moesia. – In: Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft, Bd. 15, Hbbd. 30, 2350–2411.

ILBulg = B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae. Serdicae MCMLXXXIX.

Otto, 1909: W. Otto. Fides. – In: Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft, Hbbd. 12, 2281–2286.

Ritterling, 1925: E. Ritterling. Legio. – In: Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft, Bd. 12, 1186–1829.

БЕЛЕЖКИ

¹ Основните добродетели, за които ще стане дума в настоящата работа, определят отношенията на римляните и в *res publica*, и в *res privata*, което е причина да се смята, че именно те регулират целия им живот – отношенията с близките, колегите, съюзниците и боговете.

² За това свидетелства още Цезар (*BG*, IV, 3, 3).

³ До този момент Мизия е със статут на военно губернаторство.

⁴ След 44 г., когато са проведени административни реформи в провинциите, Мизия остава императорска провинция под управлението на императорски наместник (*legatus Augusti pro praetore*).

⁵ През 86 г. Мизия е разделена на две провинции – Горна и Долна Мизия (*Moesia superior* и *M. inferior*). Легионите, които имат най-голямо значение за романизацията на Долна Мизия, са **I Италийски легион** с лагер **Novae**, **V Македонски легион** с лагер **Oescus** и **XI Клавдиев легион** с лагер **Durostorum**. За по-кратки периоди в провинцията са били разквартирувани и други легиони като **VIII Августов легион** с лагер **Novae**.

⁶ Главните добродетели на римските императори, на които се основава благополучието на държавата, са изтъкнати още в началото на управлението на Август, когото римският сенат и народ почитат със златен щит “заради неговата храброст, снизходителност, справедливост и благочестие” (*Mon. Anc.*, 34: ... *clupeus aureus in curia Iulia positus, quem mihi senatum populumque Romanum dare virtutis clementiaeque iustitiae et pietatis causa testatum est per eius clupeī inscriptionem*).

⁷ Обоженствената *Fides* имала свой храм на Капитолия, консекриран през 254 г. пр. Хр. от консула Авъл Атилиий Колатин (*Cic.*, *De nat. deorum*, II, 61), в близост до този на *Iuppiter Optimus Maximus*. Това разположение на храма на богинята – в съседство с храма на върховното божество – говори за значението, което тя е имала в живота на римляните (вж. и *Liv.*, I, 24, 4).

⁸ Неин храм, консекриран през 181 г. пр. Хр., се издигал на *forum Holitorium*.

⁹ *ILBulg* 307; *CIL* III, 7422. Изключвам фрагментарно запазения надпис *ILBulg* 430, където думата е употребена в метричната част на текста, тъй като цялостният смисъл остава неясен: [– U U – U U – str]uxit sibi vivus amicus | qua nunc [– U U – U U – U U –].